

نویسنده : منصور دادی گیلو

عنوان: فرهنگ پزشکی در شعر خاقانی

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد بیرجند

شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

سال انتشار: تابستان ۱۳۸۹

شابک: ۳-۵۶-۰۰۰-۱۰-۹۶۴-۹۷۸

قیمت : ۴۰۰۰۰ ریال

نوبت چاپ : اول

چاپ و لیتوگرافی : چاپ و نشر امروز خراسان جنوبی
۰۵۶۱- ۴۴۴۹۹۹۶

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
الف - د	پیشگفتار
۱	بخش اول: کلیات
۲	فصل اول: زندگی نامه خاقانی
۱۳	فصل دوم: پیش افکار و سیری در دنیای خاقانی
۲۴	فصل سوم: مختصری در تاریخ طب
۳۷	فصل چهارم: دو جریان طب سنتی و طب علمی
۴۳	بخش دوم: فرهنگ پزشکی
۴۴	فصل اول: فرهنگ لغات و اصطلاحات کلی که در کتابها شرح آن آمده است
۴۸	فصل دوم: فرهنگ پزشکی در شعر خاقانی
۴۸	آبله
۵۱	آبله چشم
۵۱	آتش پارسی
۵۲	آس
۵۳	آسی
۵۳	آماس
۵۳	ابر کردن چشم
۵۴	ابن سینا
۵۵	ابوالخطاب
۵۵	ارکان جسم
۵۶	استسقا
۵۸	اشک
۵۸	اعصاب
۵۹	افزار
۵۹	افعی
۶۰	افگانه

۶۰	اکحل
۶۱	امثلا
۶۱	ام صبيان
۶۲	بادانجیر
۶۲	باقلا
۶۳	بحران
۶۳	برص
۶۵	بقراط
۶۷	بلاد
۶۸	بلسان
۶۹	بنفشه
۷۱	بو نافع
۷۱	بهق
۷۲	بیجاده
۷۲	بیدانجیر
۷۳	بیماری
۷۶	پارنج طیبیان
۷۶	پتر
۷۷	پر نیان
۷۸	پلپل
۷۸	پلنگ مشک
۷۸	پنج حس
۷۹	پنج نوش
۷۹	تب
۸۸	تباشیر
۹۰	ترید
۹۰	تره

٩١	ترياق
٩٣	ترياق فاروق
٩٥	تعويذ
٩٦	تم
٩٧	تمشك
٩٧	تميمه
٩٧	توتيا
١٠٠	ثابت بن قره
١٠١	جذام
١٠٣	جلاّب
١٠٤	جنين
١٠٦	جو
١٠٧	جوراش
١٠٨	جوع الكلب
١٠٨	چهاربيخ
١٠٨	چهار رئيس
١٠٩	حجامت
١٠٩	حرز
١١١	حصرم
١١٢	حمى
١١٢	حنا
١١٢	حنوط
١١٤	حنين بن اسحاق
١١٥	خفقان
١١٥	خناق
١١٦	خواره
١١٧	خون سياوش

۱۱۷	داء الشعلب
۱۱۷	دارو کده
۱۱۸	داغ کردن
۱۱۸	درد چشم
۱۱۹	درمنه
۱۲۰	دستبو
۱۲۰	دق
۱۲۱	دقل
۱۲۱	دماغ
۱۲۱	دواء المسک
۱۲۱	دیگ افزار
۱۲۲	رعاف
۱۲۲	رگ ریودن از چشم
۱۲۳	رگ معجس
۱۲۳	روغن مصر
۱۲۳	ریوند
۱۲۴	زحیر
۱۲۵	زرشک
۱۲۵	زعفران
۱۲۸	زقه
۱۲۸	زکام
۱۲۹	زمرد
۱۳۱	زمن
۱۳۱	زیبق
۱۳۲	سبل
۱۳۳	سپستان
۱۳۳	سپند

۱۳۴	سذاب
۱۳۵	سده
۱۳۵	سرخاب
۱۳۵	سرسام
۱۳۷	سرطان
۱۳۸	سرمه
۱۴۰	سعال
۱۴۰	سعتر
۱۴۱	سقام
۱۴۱	سکبا
۱۴۱	سکته
۱۴۲	سگ گزیده و آب
۱۴۳	سل
۱۴۴	سنبل
۱۴۵	سودا
۱۴۷	سنة گنج نفس
۱۴۸	سیر
۱۴۸	سیماب
۱۴۸	شاف
۱۴۸	شریان
۱۴۹	شنبلید
۱۴۹	شیاف
۱۵۰	صرع
۱۵۲	صفرا
۱۵۴	ضفدع
۱۵۴	ضیق النفس
۱۵۵	ضمیران

١٥٥	طاعون
١٥٦	عده
١٥٧	عطسه
١٥٨	عقاقير
١٥٩	عود
١٦٠	عود الصليب
١٦١	عيسى
١٦٤	عين الكمال
١٦٤	غم
١٦٦	قال
١٦٦	فالج
١٦٧	فصد
١٧٠	ففاع
١٧١	فراق
١٧١	قابله
١٧٢	قاروره
١٧٣	قرص مار
١٧٤	قسطابن لوقا
١٧٤	قطران
١٧٥	قولنج
١٧٦	قى
١٧٦	قيفال
١٧٧	كافور
١٧٩	كحل
١٨١	كحل الجواهر
١٨١	كدر
١٨٢	كرفسن

۱۸۲	کرم قز
۱۸۳	کلب کلب
۱۸۳	کندر
۱۸۴	کوکناز
۱۸۴	گرگ گزیده و آب
۱۸۴	گشنیز
۱۸۵	گشنیزه
۱۸۵	گلاب
۱۸۶	گل شکر
۱۸۶	گل کامکار
۱۸۷	گندنا
۱۸۸	گوزن
۱۸۹	گوگرد سرخ
۱۹۰	گوهر
۱۹۱	لادن
۱۹۲	لبلاب
۱۹۲	لخلخه
۱۹۳	لسان الحمل
۱۹۳	مازو
۱۹۴	مالیخولیا
۱۹۶	مشریطوس
۱۹۷	مثلث
۱۹۸	محمد خداد
۱۹۸	مردم گیاه
۱۹۹	مزاج
۱۹۹	مزور
۲۰۰	مسام

۲۰۱	مستسقی
۲۰۱	مشک
۲۰۳	مشیمه
۲۰۳	معالج درد به درد
۲۰۴	منز
۲۰۵	مفرح
۲۰۷	مومیا
۲۰۸	مهرتب
۲۰۹	مهر گیاه
۲۰۹	مهره افعی
۲۰۹	مهره جان دارو
۲۰۹	مهره مار
۲۱۱	می
۲۱۱	میده
۲۱۲	ناخنه
۲۱۳	ناف خرچنگ
۲۱۴	ناقه
۲۱۴	ند
۲۱۴	نشره
۲۱۶	نعل در آتش نهادن
۲۱۶	نقرس
۲۱۷	نقوع
۲۱۷	نوشتارو
۲۱۸	نیشکر
۲۱۸	نیلوفر
۲۱۹	وبا

۲۲۲	هاری
۲۲۳	هفت پرده چشم
۲۲۳	هفت میکل
۲۲۳	هلیله
۲۲۴	هوام
۲۲۴	هیضه
۲۲۵	یاقوت
۲۲۶	یسرح
۲۲۶	یرقان
۲۲۸	کتابنامه

www.ketab.ir

پیشگفتار

به نام خداوند جان و خرد

اهمیت بررسی تاریخ پزشکی و میزان بر کسی پوشیده نیست، زیرا که هر علمی، پیوندی ناگسستنی با گذشته‌ی خود دارد. از آنجا که درخت بارور طب کنونی بر ریشه‌ی تناور علم پیشینیان استوار است، غور و تفحص در چگونگی روند رشد و تکامل این دانش ضروری می‌نماید. اصول عقاید پزشکان قدیم به منزله‌ی مخزنی است که در صورتیکه با دقت تحت بررسی قرار گرفته و مطالب صحیح از غلط جدا گردد و یا در حقیقت فلز خالص و سره را از ناسره جدا سازند می‌توان حقایق مفیدی را از آن استخراج کرد. در حقیقت اساس معلومات پزشکی امروز همان است که قدما بنیانگذاری کرده‌اند، زیرا بسیاری از مطالبی که در کتب طبی جدید می‌بینیم آشکارا از کتابهای پزشکان قدیم بویژه ایران و یونان اقتباس شده است. بدون اینکه کوچکترین اثری و نامی از دانشمندان قدیم در کتابهای امروز منسوخ شده باشد. کسانی که تحولات و تغییرات و سیر تکاملی دانش پزشکی را مورد مطالعه و دقت قرار داده‌اند، به خوبی متوجه شده‌اند که اغلب اتفاق افتاده است دانشمندان دانش پزشکی انحرافات و خطاهایی در ضمن پیشرفت و تحولات تدریجی آن مشاهده کرده و ناچار شده‌اند عقایدی را که یک زمانی مقبولیت عامه داشته و سپس متروک و از قلمرو پزشکی خارج گردیده است، مجدداً بپذیرند و داخل در مباحث پزشکی نمایند. به عنوان مثال در علم غذا شناسی، اگر ما به کتب طبی قدیم ایران از جمله به کتابهای ابن سینا و زکریای رازی که بیش از ۱۲۰۰ سال قبل نوشته شده‌اند مراجعه کنیم، خواهیم دید برای انواع مواد غذایی اعم از سبزیجات و میوه جات و حبوبات و غیره خواص متعدد دارویی قایل بوده و هر کدام از آنها را برای درمان بسیاری از بیماریها تجویز می‌نموده‌اند. البته اطباء اروپا نیز به مدت چند قرن آن عقاید را پذیرفته و به آنها عمل می‌کردند، ولی پس از آن می‌بینیم در قرون ۱۸ و ۱۹ که علم شیمی ترقی شگرفی کرده و شیمیدانهای بزرگی در اروپا پیدا شدند، پس از تجزیه‌ی مواد غذایی به این نتیجه رسیدند که کلیه‌ی آنها از سه ماده‌ی سفید، ای، چربی و نشاسته‌ای به انضمام مقداری آب و املاح، ساخته شده و معتقد شدند که این مواد جز برای تغذیه و رشد بدن به کار دیگری نمی‌آید، فقط

خاصیت غذایی و رشد بدن دارد و چون موادی در غذاها نیافتند که خواص دارویی داشته باشد، لذا علم غذاشناسی به آن معنی که قدما قایل بودند متروک و از قلمرو کتابهای پزشکی خارج گردید و دیگر، اطباء به خواص گشنیز یا شنبلیله یا آب غوره و بومادران و سیر و امثال آن قایل نبودند. ولی در قرن بیستم که ویتامینها یکی پس از دیگری در مواد غذایی کشف و پس از آن عناصر حیاتی دیگر نیز کشف گردید، دانشمندان متوجه شدند که غذاها و اکثر گیاهان خواص دارویی دارند. حال اگر خواص موتد گوناگون غذایی که در قرن بیستم مورد مطالعه قرار گرفته و در کتب اروپا به تفصیل نگاشته شده است، دقیقاً بررسی کنیم خواهیم دید با آنچه که اطباء قدیم ما بررسی کردند و در کتابهای خود نوشته اند، جز تفاوتهای بسیار جزئی، اختلاف کلی ندارند. این ایده که همه چیز را ساخته و پرداخته ی تمدن مغرب زمین جلوه می دهد حق کثی بزرگی نسبت به فرهنگ و تمدن قدیم نموده است. کشورهای متمدن کنونی برای بسط نفوذ سیاسی و اقتصادی و فرهنگی خویش در کلیه ی کشورها بخصوص ممالک آسیایی، مدتها است به فعالیتهای مستمری در جهت ارائه ی این افکار هستند که معلومات قدما بویژه در زمینه ی طب، پوچ و بی اساس بوده و کوچکترین ارزش علمی نداشته است. که البته هدفشان هم این بوده است که به قول «جرج سارتن» همه چیز را ساخته و پرداخته ی دانشمندان اروپا وانمود کرده و سهم قدما را در بنیانگذاری تمدن جدید ناچیز جلوه دهند. هم اکنون که علی رغم پیشرفتهای بسیاری در علم پزشکی و استفاده از تکنولوژی جدید برای درمان بیمارها، پزشکی امروز دچار خطر بزرگ عوارض جانبی داروهای شیمیایی از یک طرف، و از طرف دیگر گرفتار هزینه های سرسام آور بهداشت و درمان گردیده که تهیه ی بودجه و امکانات آن برای اکثریت کشورهای دنیا غیر ممکن به نظر می رسد، چرا ما نیز چون برخی کشورها که با تلفیق طب سنتی خود با طب جدید توانسته اند از مزایای هر دو استفاده نموده و تا جایی که امکان دارد از مشکلات هر کدام نیز پرهیز نمایند، پس شایسته است به پژوهش در طب سنتی خود و استفاده ی شایسته از آن بپردازیم. برای انجام این مهم شناسایی منابع مهم طب سنتی و تهیه ی فرهنگهای جامع اصطلاحات طب سنتی فارسی و معادل امروزی آنها و ترجمه ی کتابهای پزشکی مهم عربی به فارسی از اولین اقداماتی است که باید صورت گیرد. از جمله این منابع که چه بسا می تواند راهگشای این کار باشد، دیوان شعرا و نویسندگان، بویژه آنهایی است که با علم طب آشنایی بیشتری داشتند. شاید خانه ی شعر زیباترین و آرامترین صحنه ی نمایش و جایگاه آسایش واژگان زبان و از آن میان برگزیدگان دانش پزشکی و داروسازی و یا دردستانی و درماندهی است. مشاهده و مطالعه ی موضوع و اصطلاحات پزشکی در کتابهای مربوط به طب و داروسازی یک ضرورت است و خود خدمت و عبادت بشمار می رود، اما دیدن هر موضوع علمی و از آن جمله واژگان و اصطلاحات و مسایل مربوط به طب در آهنگ اوج گیر یک بیت شعر زیبایی دیگر به همراه دارد واز عالمی برتر خبر می دهد. نه تنها خستگی آور نیست بلکه لذت بخش نیز هست و حتی اگر در نسخه ای منسوخ پیچیده باشد و پیام غلطی را از سوی شاعر بیان کند، بازماندگار است زیرا از عالمی برتر و بهتر در سخن منظوم راه یافته است. چقدر لذت بخش است هنگامی که در آهنگ موزون یک بیت می

شنویم که رسوایی کار عاشق با ذکر نام محبوب و معشوق او و شنیدن این خبر بر آن بیدل بی خبر همان اثر را دارد که کرفس دادن کژدم زده را، یعنی کرفس سم را بسرعت در رگها روان می سازد و حدیث عشق معشوق نیز، رسوایی را شتاب می دهد:

گر با تو حدیث او نگویم رسوایی کار تو نجویم
زهری است به قهر نفس دادن کژدم زده را کرفس دادن

هنگامی که رادیو «بی.بی.سی.» در برنامه ی شبانگامی فارسی در سال ۱۳۶۵ شمسی اعلام می کند: در یکی از مراکز تحقیقاتی انگلستان کشف کرده اند که تار عنکبوت خون را بند می آورد وقتی می بینیم همین حقیقت در سال ۵۸۴ قمری (۱۱۸۴ م) یعنی حدود ۸۰۰ سال پیش از آن در کتاب شعر هنرمندی حکیم یعنی نظامی به زبان شعر باز گو شده است. با خود می اندیشیم مسلماً خیلی بیشتر از آن کتاب و منظومه ی شعری، این داروی خون بند کشف شده و چه بسا که در بسیاری از کتابهای طبی قدیم نیز آمده است. لیکن دست همگان بدان کتابها نمی رسد. لذا امید آن است که تمام مسایل مربوط به طب قدیم در آثار ادبی برجسته، مدون و طبقه بندی شود در یکی از مراکز پژوهشی کشور، صحت و سقم آنها در معرض داوری نهاده شود و به مجامع علمی تقدیم گردد. اغلب شعرا از علوم و فنون زمان بهره ی کافی دارند که اغلب در اشعار زیبا و دلنشین آنها منعکس است و در واقع علم را در شعر متجلی ساختند چنانکه ابو علی سینا که استاد علم طب و علوم طبیعی و غیره بوده، علوم عدیده را که فرا گرفته بود بحروری شگفت انگیز در شعر منعکس کرده است. همچنین شیخ عطار و مولانا جلال الدین که در علم طب و الهیات استاد بوده اند و یا ناصر خسرو و انوری و نظامی که اشعار معروف آنها نمایشگر این حقیقت است: از جمله این افراد حکیم خاقانی شروانی است که علم را در شعر تجلی داده است و با پزشکی رایج در آن دوران الفتی داشته چنانکه نام برخی از داروها و شیوه ی مصرف آنها، اصطلاحات پزشکی، گیاهان دارویی، بیماریها و درمان آنها و راه شناخت و گریز عدم ابتلای به بعضی امراض را یادآور شده است. آنجا علاج بیماری و با دریا قوت نهاده شده است. کرفس خوردن کژدم زده را آنجا می کشد. آب و هوای آلوده در نقل بیماریها بویژه بیماریهای وبایی نقش اساسی دارد. گاهانی مانند سیر و بید و نرگس در معالجه ی بدبویی دهان، امراض پوست و بیماریهای چشم اثر نیک دارد. سرکه و گل شکر و گلاب بیماریهای صفراوی و ناراحتی معده و سردرد را معالجه می کند و صدها مورد دیگر که در این رساله به بررسی این مسایل پرداخته شده است. هدف این است تا هم هنر خاقانی بدرستی بازشناسی شود و هم نقاب مفاهیم «دیرآشنا» و «دشوار سخن» و «ناتراش» از سیمای هنری یکی از شاعران نغز آفرین شعر فارسی یکسو شود. در اینجا کوشش شده است تا علاوه بر نمایاندن بیماریها و داروها و درمانهایی که در آثار نظم خاقانی بکار رفته اند و همچنین آوردن معادل امروزی اسامی بعضی از بیماریهای رایج در طب سنتی، به شرح و توضیح پاره ای از بیماریها و دواها و اصطلاحات و درمانهایی که در شعر خاقانی به آنها اشاره شده است با استناد به شواهد شعری به ذکر تعریف و سبب و علاج بیماریها و خواص داروها پرداخته شود. همچنین شرح مختصری درباره

ی پزشکانی که خاقانی به آنها در شعرش اشاره کرده بیان شده و برخی از باورها و پندارها که از جنبه های عاطفی و اعتقادی در تقویت روحیه و آمادگی جسمانی اهمیت داشته چون: تعویذ، دعا، حرز و غیر آن نیز در شمار اصطلاحات طبی آمده است.

www.ketab.ir